

كتابي ارزشمند اما ناشناخته در تاریخ کلام اسلامی

علی آفانوری *

شيخ فضل الله زنجانی (١٩٤٣-) تاریخ علم الكلام فی الاسلام،
تحقيق مجمع الإسلامية، مشهد، آستان قدس رضوی، بنیاد
پژوهش‌های اسلامی، چاپ ۱۴۱۷، ۱۹۹۷، عربی، وزیری

تلاش پژوهشگران تاریخ و عقاید اسلامی را می‌توان از زوایای مختلفی مورد بررسی و ملاحظه قرار داد. پژوهش‌های فرقه‌ای به ویژه آن دسته‌ای که مربوط به فرقه‌های تاریخی و سیر تحولات فکری مسلمانان است. همسواره متکی بر منابع مکتوبی و آثار فرقه‌ای و کلامی‌ای بوده که در این زمینه شکل گرفته و در قالب‌های مختلفی عرضه شده است. هر چند نویسنده‌گان مسلمان از اواخر قرن دوم در قالب ردیه‌نویسی و یا با عنوان «مقالات» در زمینه اندیشه‌های مختلف کلامی به تأثیف پرداختند، اما مهم‌ترین و ماندگارترین آنها را بایستی در آثاری جستجو کرد که از اواخر قرن سوم تا قرن قشم به نگارش درآمد.

آثاری نظریه فرق الشیعه، نویختی (٣٠٠ تا ٣١٠ق) مقالات اسلامیین، ابوالحسن اشعری (٣٢٠- ٣٣٠ق) التنبیه والرد، نوشته ملطی (٣٧٠- ٣٨٠ق) الفرق بین الفرق نوشته بندادی (٤٢٩- ٤٣٩ق) و الفصل فی الملل و التحل این حزم (٤٥٦- ٤٦٥ق) و در پی آن ملل و تحلل، شهرستانی (٤٨٥- ٤٥٤ق) از جمله این نوشتارهاست.^۱

پژوهش‌های تاریخی و فرقه‌شناسی در حوزه تفکر اسلامی در دوران معاصر نیز، از اقبال روزافزونی برخوردار شده است. تلاش نویسنده‌گان اهل سنت نظریه دکتر احمد امین در تأثیف کتابهای فجر اسلام و صحنی اسلام و دکتر سامي نشار در کتاب پر محتوای نشأة الفکر الفلسفی و نیز تاریخ علم کلام،

* علی آفانوری (١٣٣٩-)، دانش‌آموخته حوزه و دانشگاه است و هم‌اکنون عضو هیأت علمی مرکز مطالعات و تحقیقات ادیان و مذاهب می‌باشد. از ایشان تاکنون علاوه بر ترجمه کتاب ابوحاتم رازی (الزینة) چندین مقاله در زمینه فرق و مذاهب و تصوف اسلامی در مجلات علمی کشور به چاپ رسیده است.

نوشتۀ شبلی نعمانی از مصادیق بارز چنین اقبالی است. همچنین توجه قابل ملاحظه برخی از نویسنده‌گان معاصر شیعی نظیر دکتر محمدجواد مشکور و استاد جعفر سبحانی و برخی از مکتوبات دیگر را در عرضه و معرفی عقاید فرقه‌های اسلامی بایستی با چنین هدفی ارزیابی کرد.^۲

خوشبختانه همه این آثار اکنون در دسترس پژوهشگران قرار گرفته و شناخته شده و حتی از جهت محتوا و ساختار مطالب، از جایگاه ویژه‌ای برخوردارند، اما برخی از کتابها که حتی از لحاظ زمانی نیز، نسبت به نوشتارهای مورد اشاره مقدم می‌باشند، ناشناخته مانده است. کتاب پر ارج و عالمانه «تاریخ علم الکلام فی الاسلام» تألیف شیخ فضل الله زنجانی از عالمان معاصر شیعی را می‌توان از جمله این آثار به حساب آورد.

از تأثیف اثر حاضر بیش از نیم قرن می‌گذرد و پس از آن آثار متعدد و جامع‌تری نیز به رشتۀ نگارش در آمده است. با این حال، با توجه به اشراف نویسنده آن نسبت به تاریخ اندیشه اسلامی و ارائه اطلاعات تاریخی فراوان از تنازعات فکری فرقه‌های اسلامی از یک طرف و بی‌طرفی و گزیده‌گویی وی از طرف دیگر به این اثر برجستگی خاصی داده است. علاوه بر مقدمه، تعلیقات سودمند و مستندسازی مطالب به همراه معرفی موجزی از برخی اصطلاحات فقهای و اشخاص مورد اشاره مؤلف، توسط محققان پر تلاش به غنای این اثر افروده است.

زنجانی در این کتاب می‌کوشد تا با استناد به منابع مختلف تاریخی و کلامی اسباب و زمینه‌های پیدایش فرقه‌ها و مذاهب اسلامی را گزارش کند و به معرفی مهم‌ترین محورها و موضوعات کلامی و چالش‌های عقیدتی قرون نخست (از آغاز تا عصر غزالی) پیراذارد. وی همچنین گزارشها و اطلاعات سودمندی را در باب سیر تطورات و شکل‌گیری تدریجی دانش کلام اسلامی ارائه است.

کتاب «تاریخ علم الکلام در هشت فصل تنظیم شده است.

فصل اول، با عنوان «الحاله الإجتماعية للعالم حين ظهور الدعوة الإسلامية» درباره اوضاع اجتماعی، فرهنگی و دینی جهان در هنگام ظهور اسلام است. نویسنده در این فصل مختصراً از ویژگیهای اجتماعی، فرهنگی اخلاقی و حضور ادیان مختلف در محیط ظهور اسلام را گزارش کرده و به ذنبال آن به تأثیر ظهور اسلام میان مسلمانان نخست، پرداخته و در پایان نگاه ویژه آنان را به معارف و تعالیم دینی بازگو می‌کند. از نگاه مؤلف آعرب در هنگام بعثت پیامبر(ص) هیچ انتیابی به علوم و معارف عقلی نداشته و توجه عمده آنان معطوف به فروع و مسائل عملی بود و چنین روحیه‌ای بعد از پیدایش اسلام و رحلت پیامبر(ص) نیز ادامه داشت. از این روی برخی صحابه با طرح اندیشه‌های کلامی و شباهات و یا پرسش‌های فکری برخورد می‌کردند. علاوه بر آن، دل مشغولی آنان به فتوحات و شورش‌های داخلی (جنگهای رده) نیز برای آنان مجال برای طرح مباحث کلامی باقی نگذاشت.

فصل دوم، نویسنده در این فصل با عنوان «شكل گیری تدریجی مسائل کلامی» به بررسی و گزارش حوادث عصر خلافت و صحابه و در پی آن پیدایش آغازین و سیر تدریجی موضوعات کلامی پرداخته و به گونه‌ای موجز محورهای اختلاف و تنازعات دو گروه و روش متمایز اهل حدیث و اهل

کلام را روشن می‌سازد. نویسنده بعد از بیان دیدگاه‌های اهل حدیث و اثر و مخالفت و تکفیرهای آنان علیه متکلمان، به مشکلات و ناملایمات «علیه» و قائلان به اختیار در قرون نخست اشاره کرده و نمونه‌هایی از آن را روشن می‌کند. از نگاه نویسنده هر چند آزار و اذیت علیه متکلمان بیشتر از طرف حکام سیاسی بود، اما گناه بیشتر آن متوجه آن دسته از محدثان و عالمان درباری بود که برای خوشایند سردمداران سیاسی به ارائه مبانی مذهبی و توریزه کردن خشونت علیه رقبای فکری خود می‌پرداختند.

فصل سوم، با عنوان «أصول فرق الملة» ویژه بیان دیدگاه‌های عمدتاً کلامی بزرگ‌ترین فرقه‌های اسلامی است. فرقه‌های مورد بررسی نویسنده در این فصل عبارت‌اند از: شیعه، جهانیه، معتزله، اشعره، السلف و اهل الائمه، کرامیه، مرجنه و خوارج. نویسنده در معروفی هریک از این فرق بعد از بیان خاستگاه و تاریخ پیدایش آنها به بیان مختصراً از اصول فکری و تمایزات عقیدتی این گروه پرداخته و عقاید هریک از این دسته‌ها را عمدتاً با استناد به صاحبان اصلی عقاید بازگو می‌کند. این فصل از کتاب را می‌توان به عنوان خلاصه‌ای از دیدگاه‌های فرقه‌های تاریخی و محورهای اختلافی هریک از فرق مورد مطالعه و به عنوان مبنای تدریس دانش فرقه‌شناسی قرار داد.

فصل چهارم، در باب امامت و مسائل پیرامونی آن است. امامت به عنوان سنگ‌بنای اختلاف مسلمانان قرون نخست و محور و موجب اصلی انشعابات و تفرقات سیاسی، کلامی در این فصل به خوبی مورد بررسی و گزارش قرار گرفته است. مؤلف ابتدا از نقش محوری امامت در ایجاد دسته‌بندیهای مسلمانان نخستین سخن گفته است و سپس به معروفی چگونگی پیدایش فرقه‌های پیرامونی این موضوع پرداخته و تنازعات سیاسی، کلامی و فرقه‌ای حاصل از آن را بی‌گیری می‌کند. نویسنده به‌طور خلاصه و مستند اختلافات کلامی فرقه‌ها در باب امامت و منشاً و ملاک مشروعیت و شرایط آن دو، و کیفیت انعقاد و راه و جوب آن را بررسی کرده و در پی آن به موضوع مرتكب کبیره و اختلافات سیاسی - کلامی ناشی از آن اشاره می‌کند. وی در این فصل و به اقتضای بحث از چگونگی شکل‌گیری قدریه و فروع آنها، موضوع صفات الاهی و مسائل متعلق به آن نیز سخن می‌گوید.

فصل پنجم، ویژه بررسی اختلافات و تنازعات شدید مسلمانان نخست پیرامون قرآن و کلام الهی است. مؤلف در این فصل، موضوع جنجالی حدوث و قدم قرآن را که به معركه آراء و احتجاجات و مناظرات تبدیل شده بود و اسباب تکفیر و تفسیقهای فرقه‌ای و موجبات حبس و قتل و تصفیه حسابهای سیاسی را تیز فراهم ساخته بود. به طور مبسوط بررسی کرده و علاوه بر ذکر دیدگاه‌های مختلف درباره کلام الاهی نیز الفاظ قرآن موارد جالی از چالشهای طرفین را گزارش می‌کند. مؤلف در ابتدا از خاستگاه پیدایش قول به قدیم بودن قرآن سخن به میان آورده و بعد از بیان دیدگاه‌های ویژه اشعری، ابن خزیمه و همفکران آنها، به معروفی دیدگاه افراطی برخی عالمان اهل سنت و ظاهرگرایان و تکفیر و تفسیقهای آنان علیه رقبا می‌پردازد. در پایان گزارشهای جالب و عبرت‌آموزی از سوءاستفاده‌ها و برخوردهای سیاسی (البته به بعهده‌های مذهبی) سه خلیفة عباس، یعنی مأمون، معتصم و واثق را ارائه می‌کند. با

مطالعه این گزارشها روشن می‌شود که استفاده ابزاری و متمسک قراردادن دین در راستای اهداف سیاسی و تصفیه حساب مخالفان تاریخ دراز دامنی دارد.

فصل ششم، مؤلف در این فصل با عنوان « مجلس مناظره » به نقل آن دسته از مناظرات و احتجاجات کلامی پرداخته که در پیدایش تطورات کلامی تأثیر بهسازی داشته است. البته به نقش بر جسته حکومت و سیاست در شکل‌گیری و رواج مباحثات و کشمکش‌های فکری صابان هریک از فرق اسلامی نیز اشاره می‌کند. نویسنده در این بخش به ارائه نمونه‌هایی از این تناظرات و احتجاجات کلامی در عصر هارون و مأمون پرداخته و در پایان این فصل گزارش‌های خواندنی و البته مصیب‌باری از تکفیرها و تفسیق‌های صابان هریک از فرق علیه یکدیگر ارائه می‌کند. دامن زدن به پدیده تکفیر از نگاه مؤلف ویژه یک گروه خاص نبوده است. با این همه، چنین رفتاری بنابر گزارش‌های مؤلف، عموماً توسط آن دسته از محدثان و فقهایی بوده که از پشتوانه قدرت سیاسی نیز بی‌نصیب نبوده‌اند. خواننده با مطالعه این گزارشها و نگاهی به حال و هوای فرهنگ روزگار ما متوجه خواهد شد که حکایت این داستان همچنان باقیست.

فصل هفتم، امر تفرق مسلمانان و دسته‌بندیهای مذهبی - سیاسی و برداشتهای مختلف آنان را از قرآن و سنت، می‌توان معلول عوامل مختلف درونی و بیرونی دانست. پدیده جعل و دست بردن در احادیث و تحریف و اختلاف در آنها یکی از مهم‌ترین اسباب و زمینه‌های این مهم بوده و هست. زنجانی در این فصل به گونه اجمالي چنین آسیبی را روشن کرده و علاوه بر شناسایی مهم‌ترین عوامل، اسباب و کارگزاران این پدیده به پیامدهای زیبایی کلامی و فقهی آن، در دو قلمرو شیعی و سنی نیز اشاره می‌کند. مرحوم زنجانی در مباحث کوتاه، اما پربار این فصل بعد از ذکر نقش زنادقه، اسرائیلیات، خلفای اموی، و افرادی چون ابن ابی العوجاء، این متفع، معاویه و برخی از غالیان منتسب به شیعه نظریه مغیره ابن سعید در کارگزاری احادیث ساختگی، به گونه‌ای فهرست‌وار مهم‌ترین عوامل سیاسی، مذهبی و انگیزه‌های چنین حرکتی را بر شمرده و به نمونه‌هایی از آن اشاره می‌کند.

فصل هشتم، نویسنده در این فصل با عنوان « نقل العلوم الفلسفية إلى العربية » سیر تدریجی شکل‌گیری تفکر فلسفی در فرهنگ مسلمانان را بی‌گرفته و یکی از اسباب اختلافات فکری را غنچه اخذ و اقتباس دانسته است. این پدیده از نگاه مؤلف با نهضت ترجمه در اوآخر عصر خلفای اموی شروع و در ایام خلافت عباسیان بهویژه هارون و مأمون به اوج خود رسید با این همه نقل و ترجمه کتابهای فلسفی به عربی و آشنایی بیشتر مسلمانان با تفکرات غیراسلامی و فلسفی در اواسط قرن سوم شروع و در نتیجه موجب ظهور فیلسوفانی چون کندي، فارابي و ابن سينا شد. زنجانی در مجموع معتقد است، پدیده آشنايی و اهتمام مسلمانان به فلسفه‌های یوناني و غيره و روابط اجتماعی مسلمانان با فرهنگ‌های بیگانه موجب تشتلهای فکري مسلمانان شد. از اين‌روي است که با معرفی نقش غزالی در بی‌فروغ‌کردن تفکر فلسفی و معرفی دو کتاب « هافت الفلاسفه » به معرفی بیشتر زندگی و اهداف وي می‌پردازد. از گزارش‌های زنجانی در این فصل چنین به دست می‌آيد که وي به فلسفه و فیلسوفان و پیدایش تفکر فلسفی در میان مسلمانان نگاه مثبتی نداشته است.

پی‌نوشتها

۱. برای اطلاع تفصیلی از ویژگیها و کاستیهای این آثار و دیگر آثاری که در این زمینه نگاشته شده نک: رسول جعفریان، منابع تاریخ اسلام، بخش پایانی و نیز مجله طلوع، شماره پنجم، مقاله نگارنده با عنوان «درآمدی بر شناخت مشهورترین آثار ملل و نحل».
۲. البته این بدین معنا نیست که تلاشهای دیگر تویستگان و حاصل زحمات آنان را که در قالب موسوعه‌های فرقه‌شناسی و تاریخ تفکر اسلامی و یا کتابهای درسی ارائه شده است مورد غفلت قرار دهیم، اما بازگویی و معرفی آن در مجال این نوشتار نیست.

مرکز تحقیقات کامپیوئر علوم رسانی